

Карасевич А. О.,
кандидат філософських наук, професор
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Лисенко Л. Г.
кандидат історичних наук, доцент
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТОМАСА ГОББСА

Поняття громадянського суспільства невіддільне від сучасного розуміння демократії. Проблема відносин людини з політичною владою, тобто суспільства з державою завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Так, ще філософи античності Платон і Арістотель розглядали питання взаємовідносин людини і державної влади в контексті аналізу різних форм державного правління, хоча й ототожнювали суспільство з державою. Античні філософи, зокрема Сократ і Платон, висунули ідею природного права, яке впливає нібито з розуму і природи людини. Природне право вони розглядали як ідеальне незалежне від держави право.

Такий підхід зберігався практично до XVII століття. Наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. відбувалась буржуазна революція в Нідерландах, яка значно вплинула на розвиток капіталістичних відносин у протестантських країнах. Згодом буржуазні революції пройшли в найбільш промислово розвиненій Англії. Ці події значною мірою були підготовлені розвитком мануфактурного виробництва, яке прийшло на зміну ремеслам. Новий спосіб виробництва сприяв поділу праці, зростанню її продуктивності, зміні соціальної структури суспільства, вимагав формування нової системи взаємовідносин між громадянами і політичною владою.

В XVII – XVIII ст. прихильники вчення про природне право — Гроцій, Спіноза, Гоббс, Локк, Руссо, Монтеस्क'є та ін. — використали його для критики феодалізму. Вони ставили питання про свободу особи, про нові суспільні відносини, незалежні від держави, вважали, що громадянське суспільство — це система недержавних суспільних інститутів і відносин. Концептуальне оформлення ідея громадянського суспільства набула у працях Т. Гоббса.

Метою цієї статті є аналіз основних положень концептуальних засад громадянського суспільства в працях Т. Гоббса.

Англійський мислитель Т. Гоббс був фундатором державно-правових вчень Нового часу. Він одним з перших почав протиставляти природне і суспільно-політичне в людині. Природне в людині є некерованим, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне — владі, державі. Свої погляди на вищевикладену проблему Т. Гоббс виклав у трактаті «Про громадянина» (1642 р.) і в книзі «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651 р.).

Т. Гоббс розглядав три етапи становлення політичної влади, а саме: природний стан — перехід до держави — державний стан. У природному стані, зазначав Т. Гоббс, немає загальної влади, немає законів і, як наслідок, відсутня справедливість. Природний стан людського життя, за Т. Гоббсом, відрізняється від державного максимальним пануванням природного права. У цьому стані немає власності, кожен має право на все, у тому числі й на життя іншої людини. Він підкреслює, що природа створила людей рівними за фізичними та розумовими здібностями. Через рівність здібностей виникають однакові надії на досягнення певних цілей, що призводить, на думку Т. Гоббса, до конфлікту, ворожнечі між людьми. Прагнучі досягнути одну й ту ж саму мету, вони можуть чи вбити, чи підкорити один одного [1, 93 – 94]. Таким чином, у природному стані точиться «війна всіх проти всіх». Людина, як істота егоїстична, завжди знаходиться під страхом смерті, тому що, якщо вона навіть змогла б дати відсіч нападникам власними силами, то змушена

щохвилини очікувати, що можуть прийти нові нападники, які заберуть її власність, свободу чи життя [1, 94]. Т. Гоббс називає три причини «війни всіх проти всіх», а саме: суперництво, недовіру, прагнення до слави [1, 95].

Інстинкт самозбереження, здатність людей розмірковувати вказують їм умови виходу з цього стану. Ці умови — природні закони. Т. Гоббс назвав до двадцяти таких законів, серед яких: прагнення миру; необхідність виконання укладених угод; відмова кожного від своїх прав тією мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту; вільне використання спільних речей; про справедливість, вдячність, помсту, поступливість, посередників, свідків, зокрема й закон, що викриває дурість та аморальність пияцтва тощо. Головна теза вчення Т. Гоббса про природні закони зводиться до «золотого правила» моралі, відомого багатьом людям в різних частинах планети, але якого мало хто дотримується. Закон цей, зафіксований навіть у Новому завіті, проголошує: «Не роби іншому того, чого би ти не бажав, щоб хтось зробив по відношенню до тебе» [1, 99].

Т. Гоббс вважає, що до того часу, доки кожна людина користується правом робити все, що забажає, всі люди будуть знаходитися у стані війни. Вихід із цієї ситуації мислитель бачить у відмові людей від свого права на будь-що. Він зазначає, що відмова людини від природного права на будь-що означатиме втрату для неї свободи заважати користуватися цим правом іншій людині [1, 100]. Відмова від права, за Т. Гоббсом, здійснюється чи простим зреченням людиною цього права, чи перенесенням його на іншу людину. Коли людина в тій чи іншій формі відмовилася від свого права чи передала це право іншій людині, вона не повинна перешкоджати іншим користуватися цим правом [1, 100]. Т. Гоббс наголошує, що не всі природні права можуть бути відчужені, тому що відмова людини від права є добровільною, а метою добровільної дії будь-якої людини є набуття блага для себе [1, 101]. На думку мислителя, не можуть бути відчужене, наприклад, право людини на супротив нападникам, бо це становить небезпеку для її життя [1, 101].

Проте наявність природних законів ще не веде до миру та безпеки, тому що закони повинні виконуватися. Закон може виконуватися за допомогою примусу і сили. Такою силою у вченні Т. Гоббса виступає держава. Вона утворюється за взаємною угодою людей. Т. Гоббс аналізує такі поняття, як договір, угода, дарування. Під договором він розуміє взаємне перенесення прав. Угода передбачає домовленості між тими, хто укладав договір, з приводу тих чи інших питань. Коли тільки одна із сторін переносить своє право на іншу сторону з метою набуття будь-яких послуг від неї (це може бути дружба, слава, надія на нагороду тощо), це перенесення права є не договором, а даруванням [1, 102].

Т. Гоббс визначає головну мету формування держави. Це — припинення «війни всіх проти всіх», бо за відсутності громадянського стану «... війна — це не тільки битва, чи військова дія, а й проміжок часу, протягом якого проявляється воля до битви» [1, 95]. Таким чином, головне призначення держави — безпека громадян. Кожна людина від природи любить свободу і панування над іншими, проте люди погоджуються на створення держави через інстинкт самозбереження, заради забезпечення спокійного життя, яке не гарантувалось природними законами, угодами. [1, 129]. Т. Гоббс вважає, що «... угода без меча лише слова, які не в силах гарантувати людині безпеку» [1, 129 – 130]. На його думку, гарантією безпеки для людей не можуть бути об'єднання невеликої кількості людей, бо приєднання їх до тієї чи іншої сторони конфлікту надає їй значну перевагу у фізичній силі, яка може забезпечити перемогу над іншою стороною. Т. Гоббс підкреслює, що та кількість сил, якій ми можемо довірити нашу безпеку, визначається не якимось певним числом, а співвідношенням цих сил до сил ворога. Таким чином, для безпеки людей буде достатньо, щоб перевага сил на боці ворога була не настільки значною, щоб вона могла вирішити долю перемоги і підштовхнути ворога до нападу. Навіть величезна кількість людей не зможе захистити себе ні від нападу ворога, ні від несправедливостей, які вчиняють люди один одному. Т. Гоббс зауважує, що коли існує багато думок щодо

«кращого використання і застосування своїх сил, вони не допомагають, а заважають один одному і взаємними протидіями зводять нанівець свою чисельну перевагу, внаслідок чого вони не тільки легко підкоряються нечисельному, проте більш згуртованому ворогові, але й за відсутності спільного ворога ведуть один з одним війну за свої особисті інтереси» [1, 130 – 131]. Якщо люди висловлять бажання зберігати безпечні умови протягом усього життя, то недостатньо, на думку Т. Гоббса, щоб вони управлялися і спрямовувалися єдиною волею тільки протягом певного часу, наприклад, протягом битви чи війни, бо після їх завершення знову розпочнеться конфлікт інтересів, «війна всіх проти всіх» [1, 131].

Т. Гоббс наводить приклад деяких живих істот, які без розуму і мови, наприклад, бджоли і мурахи, живуть дружно між собою без усякої примусової влади. На жаль, люди так жити не можуть через певні причини, а саме: люди безперервно перебувають у стані суперництва один з одним, домагаючись почесей і посад, це породжує заздрість і ненависть між ними, що врешті-решт призводить до війни; людина завжди прагне до самоствердження і самозвеличення; кожна людина вважає себе мудрішою і більш здібною для виконання управлінських функцій, тому усі прагнуть брати участь у реформуванні державного ладу, кожна людина відстоює свій план змін, що призводить до конфліктів і громадянської війни; не всі люди мають ораторські здібності, щоб переконати інших у своїх добрих намірах, представити зло добром чи навпаки; чим вищий рівень життя людей, тим більшою мірою вони прагнуть демонструвати свою мудрість і контролювати дії очільників держави; для того, щоб люди жили протягом тривалого часу у згоді, припинивши «війну всіх проти всіх», потрібна «спільна влада, яка буде тримати їх у страху і спрямовувати їх дії до загального блага» [1, 131 – 132]. За Т. Гоббсом, для встановлення спільної влади необхідно, щоб люди призначили одного чоловіка чи зібрання людей, які б були їх представниками, щоб кожен підпорядкував свою волю й судження волі й судженню носія влади. «Таким є народження того великого Левіафана, чи,

вірніше (висловлюючись більш почитиво), того смертного Бога, якому ми під владарюванням безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом» [1, 133].

Таким чином, Т. Гоббс вважає, що держава утворюється за взаємною угодою людей, яка передбачає об'єднання окремих сил і воель в єдину силу і волю, носієм якої є суверен (одна особа чи зібрання людей), тобто очільник держави. Суверен не може втратити владу, а підлеглі не мають права протестувати чи засуджувати дії суверена. Він володіє жорсткою владою над громадянами, має право оголошувати війну, укладати мирний договір, здійснювати правосуддя.

Влада суверена в державі, за Т. Гоббсом, має бути абсолютною. Він наділяє державу необмеженими повноваженнями стосовно своїх підданих, крім права на їхнє життя. Т. Гоббс виходить з того, що верховна влада очільника чи очільників держави ніякою угодою зі своїм народом не пов'язана, бо піддані уклали угоду не з нею, а між собою, кожен з кожним, а тому вона не несе жодної відповідальності перед ними [2, 333 – 348]. Концепція Т. Гоббса виключає будь-яку форму контролю з боку суспільства над верховною владою суверена, бо немає нікого, хто мав би можливість пред'явити до неї якісь вимоги, а тим більше притягти до відповідальності за її дії чи бездіяльність. Суверенові належать усі види влади, він не підлягає суду, стоїть вище законів, адже вони всі встановлені ним самим [1, 134 – 143].

Конструюючи систему державності, Т. Гоббс аналізує спосіб, у який примиряються в державі страх і свобода, свобода й необхідність. Він зазначає, що «... подібно до того, як люди для досягнення миру та обумовленого ним самозбереження створили штучну людину, яку ми називаємо «державою», так само вони створили штучні ланцюги, які називаються «громадянськими законами ...» [1, 164 – 165]. Свобода підданих залежить від змісту угоди при створенні держави, яка визначала від яких прав і свобод вони відмовилися на користь верховної влади. Т. Гоббс вважає,

що суверен не має права примушувати підданих не вживати їжі, не дихати, не використовувати ліки чи звинувачувати себе [1, 168 – 172]. Взагалі суверен має право на все лише за умови, що, сам будучи підданим Бога, він зобов'язаний через це дотримуватися природних законів.

Водночас, на думку Т. Гоббса, свобода підданих цілком сумісна з необмеженою владою суверена. Що б не зробив очільник держави по відношенню до підданого не може вважатися несправедливістю чи беззаконням, бо кожний підданий є винним у тих чи інших діях суверена. Як приклад, Т. Гоббс наводить ситуацію, коли підданий за рішенням суверена піддається смертній карі. Він вважає, що в цьому випадку ні підданий, ні верховна влада не здійснюють несправедливості один до одного, бо той, хто за рішенням суверена позбавлений життя, мав свободу здійснити вчинок, за який він без усякої несправедливості позбавлений життя [1, 166].

Т. Гоббс зазначає, що всяка відмінність між суспільством і державою — то просто безлад, а громадянське суспільство — це, насамперед, одержавлене суспільство. Він вважає, що поза реальним урядуванням, тобто осіб із повноваженнями втілювати в життя свою волю, не існує ні держави, ні суспільства, а є лише в повному розумінні «безголова» маса. Т. Гоббс підкреслює, що суспільство має лише один голос, яким може говорити, й одну волю, яку може втілювати в життя, це суверен, який робить його суспільством. Мислитель виділяє упорядковані та неупорядковані групи людей. Упорядковані групи — це такі групи, в яких одна людина чи зібрання людей виступають представниками всієї групи, а всі інші групи є неупорядкованими. Із упорядкованих груп, за Т. Гоббсом, лише деякі є абсолютними і незалежними, тобто державами. Всі інші групи залежні і підвладні верховній владі, підданими якої є кожний член таких груп, так і їх представники. Підвладні групи можуть бути політичними чи приватними. Політичними є ті групи людей, які створені на основі повноважень, наданих верховною владою держави, а приватними — ті, які створені самими підданими чи на основі повноважень іноземних держав. Законними є ті, які

створені державою. Неупорядкованими є ті групи, які не мають свого представництва, а є простим скупченням людей [1, 174].

Таким чином, громадянське суспільство, як одержавлене суспільство, є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, закладаючи його основи, встановлюючи порядок через введення громадянських законів. Т. Гоббс відмежовує цивільне право від природного, бо перше — наказ, санкціонований примусом, а друге — диктат розуму. Цінність державного правління він бачить в тому, що воно управляє суспільством, яке є невід'ємним від держави, альтернативою йому виступає анархія. Він підкреслює, що саме з утилітарних міркувань державне правління — це краще, аніж безлад, а широке тлумачення прав суверена не залишає місця для волевиявлення підданих, загальне чи громадське благо, як і громадська воля, — то фантазії, бо є просто індивіди, які хочуть жити й мати захист для своїх засобів до існування.

Для того, щоб не поширювалися думки і вчення, які можуть підривати суспільну стабільність, однією з найважливіших функцій держави стають контроль і регламентація духовного життя. Т. Гоббс вважає не тільки можливим, але й необхідним введення цензури над книгами, проповідями, зверненнями до народу. Він наголошує, що «...надзвичайно важливим є те, щоб громадянам не проповідували ніякі погляди чи вчення, які б привели їх до думки, що вони мають право не підкорятися... наказам тієї людини або зібрання, яким доручено верховну владу у державі» [2, 338 – 339]. З полемічних міркувань він підкреслював, що опір владі ніколи не може бути виправданим, оскільки виправдання мало б здійснюватися самою ж владою. Абсолютна влада, підкреслював Т. Гоббс, ґрунтується на принципах розуму, який зробить держави довговічними, а точніше — Царством Божим на землі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданського / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения в 2 т.; сост.,

ред. и авт. примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. – Т. 2. – М., Мысль, 1991. – 731 с.

2. Гоббс Т. О гражданине / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения в 2 т.; сост., ред. и авт. примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. – Т. 1. – М., Мысль, 1989. – 622 с.